

A faépítészet 19. században történt újraéledésének okait és építészeti eredményeit feltárni izgalmas feladat, legfőképp, ha mindezt egy olyan mikrokörnyezetben vizsgáljuk, mint Sopron. A romantikus építészeti szemlélet, a polgári életmód formálódása, az ipari és technológiai háttér megerősödése a faépítészet fellendülését idézték elő a 19. század folyamán. A polgárosodás korának is nevezhető az 1850 és 1914 közötti időszak több történelmi fordulópontot ölel át, melyek során a megerősödő értelmiség és középosztály szerepe átértelmeződött, nagy számú építkezés kezdődött el, s ekkor alakult ki a mai értelemben vett szabadidő fogalma. Mindezek a folyamatok ötvöződtek a kor építészetének újfajta elvárásaival, a pihentető, szórakoztató és egészséges életter megteremtésével.

A 19. század derekán a helyi faépítészeti feladatok három kiemelt területre specializálódtak:

1. A gazdasági épülettípusok, csarnokok, raktárak, műhelyek, gyaloghidak faanyag szerkezetei, melyek a hagyományos építési módot őrizve dacoltak a jóval költségesebb vas- és acélszerkezetek térhódításával.

2. A zöldövezetek építésze, ahol az iparosodó környezettől, forgalomtól, zajtól mindinkább eltávolodni vágyó városlakók számára új értelmet nyert a fa használata, s kialakult a romantikus vidéki életmód jellegzetes 19. századi eszköztára, a gazdag faornamentikával díszített villaépület, faoromzat, veranda, festői hangulatú kerti ház. E stílus kisvártatva a belvárosi házak karakterében is változást idézett elő.

3. A pihenés, sport, vendéglátás és kultúra épületeiben szintén könnyedén utat talált a középítkezésekből kiszoruló faépítészet. E folyamatot számos megújuló épülettípus jelzi, amelyek példáit Sopronban bőségesen fellelhetjük: fürdők, uszodaépületek, lóversenytér, vendéglők, tekepályák, lövöldék, kilátók, zenepavilonok, kiállítási csarnokok, diadalkapuk, más efemerek. Ezen faépítmények ornamentikáját, könnyed szerkezetét a korszak optimizmusa és derűje formálta, mely nem utolsó sorban költségtakarékos építészeti keretet is adott a szabadidő és reprezentáció egyre szerteágazóbb megnyilvánulásaihoz.

Favázás téglaházak a zöldövezetben

Az elsősorban angol és német hatásra kialakult új épület-ideál, a romantikus vidéki ház, eszméjét elsősorban a motívumgazdag favázás nyári lakok

képviselték. Az épületek karakterét a középkorból már jól ismert favázas építési mód, a Fachwerk határozta meg. A szerkezet használata elsősorban a fában gazdag európai országok építési gyakorlatában volt jelen. Népszerűsége azonban a 19. században oly mértéket öltött, hogy szinte egyidejűleg jelent meg Európa, Észak-Amerika és Ausztrália építészetében. A külföldi – főképpen német nyelvterületről származó – építészeti mintakönyvek hatása egyértelműen kirajzolódik a helyi építészetben. A soproni faépítmények szerkezeti és formai megoldásai bőven merítenek e mintákból. Ilyen jellegzetes alkotóelem többek között a svájci típusú romantikus favázas szerkezet, a faveranda vagy a lombfűrészelt motívumokban gazdag deszkadíszítés.

1. kép. Városligeti Villavendéglő favázas szerkezete, 1895

A faházépítésnek két jellegzetes technológiáját alkalmazták ekkortájt, ezek közül ritkább a gerendaelemes, más néven boronafalas építés, és jóval elterjedtebb a vázszerkezetes építési mód. A helyi építészet estében szinte kizárólag ez utóbbi volt jelen. A térelhatároló szerkezetek favázas építési módjának is több változata alakult ki, ezen belül Sopronban két alaptípus figyelhető meg. Az egyik a kizárólag fa építő-elemeket tartalmazó vázas szerkezetek csoportja, mint a deszka kitöltésű vagy borítású ún. pallófalak, a másik típus a vegyes falazatú faváz, mely elsősorban téglakitöltést jelent, ez az ún. Fachwerk, favázas téglafal.

Pallófalas szerkezetet előszeretettel alkalmaztak verandák építésekor, vagy kisebb löveri¹ és virágvölgyi nyárilakoknál, de hasonló szerkezettel épült többek között Wittmann Károly villája² és Szilvássy Márton ún. vadászkastélya is.

A favázás téglaházak Sopronban rövid idő alatt közkedvelté váltak, s főleg a város déli területein, a gyümölcsösök kertek, fenyvesek árnyékában jelentek meg. A favázás szerkezetek szépsége abban rejlett, hogy a váz és a kitöltő részek nyers anyag-szerűsége önmagában is dekoratív hatással bírt, s elfedése nem volt szükséges. A felület ritmusát, az anyagok kontrasztját hangsúlyos színezéssel még erőteljesebben lehetett fokozni. Favázás téglafalazattal épültek Sopronban a kisebb nyaralók, kerti lakok, emeletes villaépületek felső szintjei, de épült hasonló szerkezettel a városban vendéglő, fényképész műterem vagy éppen gyárépület is. Szerkezeti jellegzetességek

Favázás téglaházak tervei jellemzően az 1870-es évek után benyújtott építési engedélyek között szerepelnek, de legnagyobb számban az 1890-es években és a századfordulót követően fordultak elő. Az építésre vonatkozóan a korabeli engedélyezési tervek meglehetősen sok adatot tartalmaznak, s az építési szokásokra vonatkozóan egységes képet mutatnak. E hasonlóság leginkább az alapozás és a függőleges tartószerkezet tekintetében jelentős. Az Iparkamarai Főjelentések között az 1870-es évektől követhető nyomon néhány megjegyzés a favázás téglaházak alapozására és szerkezetére: *„Az összes épületek alapjára kövek használtattak... Az úgynevezett löver-kertekben két épület téglával kitöltött kapocsfallal lett felállítva.”*³

¹ Hársfasor 23., 25., Felsőlöver úti pallófalas toldalékok, Panoráma u. 11. (elbontva), Galagonya köz 3. (elbontva).

² SL. XXIV.9097.1892. tervező: Schiller János, építető: Wittmann Károly.

³ Iparkamarai Főjelentés 1878. 136. p.

2. kép. Favázas nyaralóépület, zárt faverandával, Felsőöhrházköz 4. Boór Ferenc, 1892

A vizsgált soproni vegyes falazatú keretszerkezetek jellemzője, hogy a klasszikus téglamezők mellett változatos lércrác- és üvegtábla-kitöltést is kaptak. A soproni építési gyakorlatot legrészletesebben a századfordulón épült Erzsébet-kerti vendéglő költségvetési iratanyaga tárja fel (1. kép).⁴ A vendéglő favázas szerkezete teljesen megegyezik a jelentősebb villaépületek kialakításával. A korabeli feljegyzések rendkívül pontosan rögzítették az építkezéshez használt anyagok mennyiségét és felhasználásuk módját. Ezek az adatok jól összeillenek a Sopron területén vizsgált többi favázas épülettel, valamint a levéltárban őrzött tervdokumentációkkal.

Ezek szerint az alapzat termésköböl és téglából álló vegyes falazatként készült: a kiegyenlített kősor után három – fehérmészhabarcsba ágyazott – téglasor következett. Az oszlopok alá jobb minőségű, magas hőfokon égetett téglából álló sor került. A szerkezet lábazata voltaképpen hasonló volt a pallófalas épületekéhez, csak a favázas téglafalaknál magasabbra, 0,6–0,8 m-re falaztak. A habarcs nélkül rakott száraz köfal és az égetett téglából álló kötött réteg a talpgerendának egyenletes, vízszintes alapot adott, ami kellő magasságban volt ahhoz, hogy a felcsapódó nedvességtől védje a szerkezetet. Minél magasabb alapfalat alakítottak ki, annál tartósabbá vált a szerkezet. Általánosan elterjedt gyakorlat szerint a talpfa egy kissé előre állt a téglasorhoz képest, hogy a vizet

⁴ SL.6550.sz.113539.1904, SL. XXIV.2872.904, tervező: Schöberl Mihály, ácsmester: Wildzeisz János.

elvezesse, s ne maradjon pangó nedvesség a repedésekben. A felcsapódó csapadéktól azonban ez a megoldás nem védett. A soproni példák azt mutatják, hogy az alacsony lábazatra helyezett talpgerendákat egy kiálló téglasor vízorrként védte (2. kép).⁵ A kő lábazat és a fagerenda között rakott 1–3 téglasor, vagy 2–3 cm magas kőlap megakadályozta a nedvesség átszivárgását. A századfordulón a talpgerendát már szokás volt betonlapra fektetni, amelyre vékony aszfalt- vagy cementréteg került a jobb vízszigetelés érdekében.

A Felsőlöver kertjeiben épült „*Riegelhausok*” közül Wulf János földszintes nyaralóépületének eredeti tervrajzán követhető végig legegyszerűbben a szerkezet lényege.⁶ Mindemellett több tucat, a Soproni Levéltárban fellelhető, korabeli tervlap alapján sikerült összegezni a soproni favázás villaépületek technológiai jellemzőit (3. kép).

A faváz három fő alkotórészből, vízszintes, függőleges és átlós gerendákból állt. A vázszerkezet térközeit, az ún. táblákat, a gerenda vastagságának megfelelő téglával töltötték ki. Vízszintes alkotórészek voltak a küszöbfa (talpgerenda v. talpfa), heveder, és koszorúfa (süvegfa). Függőleges részek: oszlopok (szárfa v. sasfa). Átlós elemek: dúcok (viharkötők). Valamennyi rúdelem kapcsolata hagyományos, ácsszerkezetű kötésekkel készült, a váz közeit égetett téglá töltötte ki. A vázszerkezet alapanyagaként vörösfenyőt használtak. A vízszintes, egymással párhuzamos gerendák a szerkezet oszlopait kötötték össze: a küszöbfa alul, a heveder középen, a koszorúfa felül rögzített. A küszöbfa képezte az egész szerkezet alapját, ezért erősnek, tartósnak, a csapadékkal szemben is ellenállóbbnak kellett lennie, így ez tölgyből készült, s keresztmetszete is nagyobb volt a többi gerendánál: 16–18 cm. A külső falak küszöbfái különösen ki voltak téve a nedvesség károsító hatásának, ezért akkoriban általános megoldásnak számított, hogy a gerendát geszt felével lefelé fordították, hogy óvják a korai tönkremeneteltől. A küszöbfa a fal teljes hosszát alátámasztotta. Ha a gerenda rövidebb volt a falnál, akkor ácskapoccsal rögzített merőleges bütüillesztéssel hosszol-dották a házak küszöbfáit. Habár ezt a terveken nem jelölték, löverei sétáink során több példát is találhatunk erre a megoldásra.

Könnyű falaknál a talpfát csappal vagy fatiplével is rögzíthették a lábazathoz, hogy vetemedését megakadályozzák. A svájci típusú házaknál általános volt a sarokkötés kettős csapozásos kivitelezése, ami a gerenda túlsó oldalán kinyúlt, s melyeket fa-szegekkel állandósítottak. A soproni példák ennél jóval egyszerűbb megoldást mutatnak: bizonyos helyeken szimpla sarokátlapolást, tiroli kötést (ferdén metszett sarokátlapolást), vagy ollós csapozást alkalmaztak. Az illesztések és a talpfák végeit rendszerint vékony, díszítés nélküli deszkával takarták el. Az

⁵ Felsőörházköz 4.; SL.XXIV.9149.1892. tervező: Boór Ferenc, építető: Bucsy Ignác.

⁶ A ház 1892-ben épült Boór Ferenc és Nándor tervei alapján, s változatlan formában maradt fenn egészen az 1990-es évekig, amikor helyi védelem alá került, majd hamarosan lebontották. 1971-ben Hargitai József készített részletes fotódokumentációt az épület akkori állapotáról. SL XXIV.9101.1892, építető: Wulf János.

alapfalon körbefutó küszöbfába 0,80–1,60 m távolságra oszlopokat állítottak, amiket felül a koszorúfába kötöttek.

Az oszlopközöket hevederek osztották táblákra, kialakítva a nyílások vízszintes határvonalát. Az ablakok alsó gerendái voltak a „könyöklő-hevederek”. Az oszlopokba csapozott heveder-gerendák vastagsága legtöbbször megegyezett az oszlopokéval, de magasságuk kisebb volt. A koszorúfa, a küszöbfával és hevederekkel párhuzamosan futó gerenda, az oszlopok fejeit kapcsolta össze, s a falat felülről zárta le. Földszintes épületek esetében a mennyezetgerendák alátámasztására is szolgált. Szélessége megegyezett az oszlopokéval, magassága igénybevételtől függően 16–20 cm volt.

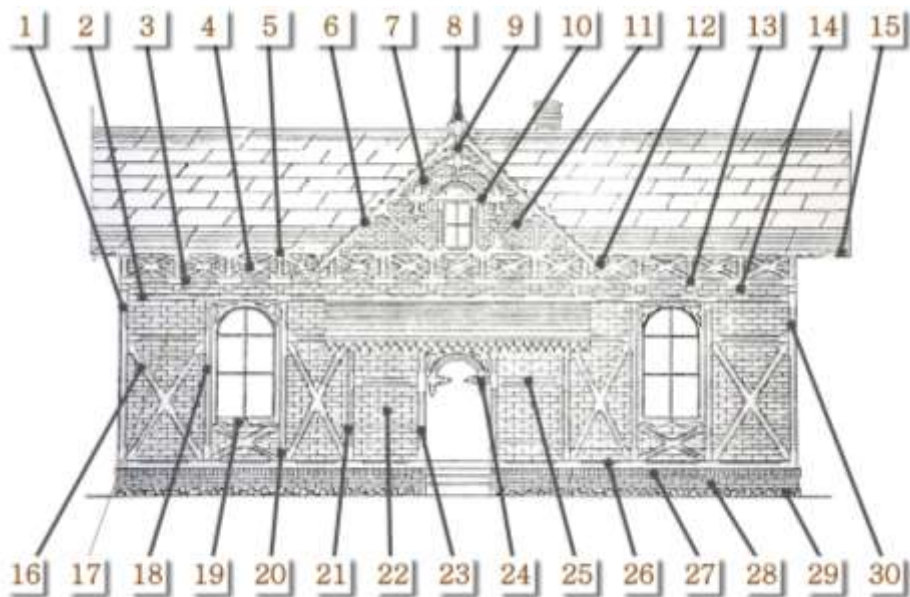
Az oszlopok (szárfák, sasfák) a falak, válaszfalak kereszteződésénél lévő kötőoszlopok és sarokoszlopok voltak a tartószerkezet függőleges elemei. Vastagságuk a rájuk nehezedő terheléstől és a fal vastagságától függően rendszerint 15–20 cm volt. Az oszlopbeosztás a fal hosszától és a nyílások számától, méretétől függően 1–1,5 m körül alakult, de a viharkötőknél valamelyest nagyobb távolságokat is hagyhattak. Építéskor először a sarokoszlopokat helyezték el, majd az ajtó- és ablakok oszlopait (ajtó- és ablaksasok) és az elválasztó falak kötőoszlopait rendezték el. A homlokzat egyenletes és szimmetrikus kialakítása miatt gyakran az elválasztófalak kötőoszlopait – ha az amúgy megbontotta volna a homlokzat ritmusát – nem a főfalba kötötték, hanem vakoszloppal váltották ki, amit a fal belső oldalára helyeztek, s a homlokzat felől nem látszott.⁷

Az oszlopok méretét rendszerint a téglakitöltés vastagságához szabták, ami fél téglá volt. A sarokoszlopok nagyobb terhelésnek voltak kitéve, ezért vagy nagyobb keresztmetszettel, vagy pedig erősebb faanyagból, tölgyből, készültek. Az oszlopokat csapozással állították a küszöbfába, sarokoszlopnál pedig a csapozás a küszöbfák lapolásán függőlegesen haladt át.

Az oszlopok magassága minimum 2,80–3 m volt. A lakóhelyiségek legkisebb belmagasságát („űrmagasságát”) a korabeli építési szabályzat 2,80 méterben határozta meg.⁸

⁷ SL.XXIV.9885.1898.tervező:Schármár János, építető: Beditz Zoltán.

⁸ SL. X. 171/ 906., hivatkozás az 1823. évi szabályrendeletre.

1. sarokoszlop	7. „köríves gerenda”	13. „rövid-oszlop”	19. könyöklőheveder	25. heveder
2. koszorúfa	8. taréjcsúc, taréjvirág	14. mennyezetgerenda (bütü)	20. ablakoszlop /ablakas	26. küszöbfa
3. küszöbfa (felső)	9. függőoszlop	15. ereszdeszka	21. kötőoszlop	27. élére állított téglasor
4. „Andráskereszt”	10. torokgerenda	16. viharkötő, keresztmervítés	22. tábla (téglakitöltés)	28. téglalap
5. vízszintes ereszdeszka	11. dúc	17. heveder	23. ajtóoszlop /ajtósas	29. terméskő alap
6. ereszdeszka (homlokdeszka)	12. ereszvirág	18. ablakoszlop /ablakas	24. köríves szemöldök gerenda	30. sarokoszlop (sasfa)

3. kép

A gerendarács átlós merevítésére szolgáltak a dúcok és viharkötők, melyeket leginkább a hosszabb falak esetében, valamint nagyobb táblakon és az ajtók, ablakok közötti mezőkben alkalmazták. A dúcok mindig egymás felé dőltek, hogy bármely irányból érő szélnyomásnak ellen tudjanak állni. Vastagságuk megegyezett az oszlopokéval, de szélességük valamelyest kisebb volt, mivel az átlós helyzetben a gerendák optikailag szélesebbnek tűntek. A keresztmervítés nemcsak praktikus, de esztétikus kiegészítése is volt a faváznak, s idővel már nem is merevítőelemként, hanem díszítésként használták. Ezek a dúcok azonban abban különböztek, hogy nem a koszorú- vagy küszöbgerendába csatlakoztak –

ahogy az megfelelt volna a szerkezet szilárdsági követelményeinek – hanem a hevederekhez vagy az oszlopokhoz, ami által inkább gyengítették a rácsozatot.⁹

A favázás szerkezet gerendaelemei között kisebb nagyobb területek, táblák jöttek létre. A gerendák közötti terület 1,5–2 m²-nél nem volt nagyobb. A táblák vastagságát a falazóanyag mérete határozta meg, s ez rendszerint 15 cm volt, ami egy fél téglának felelt meg.¹⁰ Sopronban azonban ennél nagyobb méretű téglát használtak, s így a favázás téglaházak falvastagsága 18 cm volt. Például az Erzsébet-kerti vendéglő építési dokumentumaiból tudható, hogy a faváz tábláit úgyszintén 18 cm vastagon falazták ki, s két oldalon vulkapordányi homokból készült vakolatanyaggal vakolták be. Ez a megoldás és falvastagság a löveri nyaralóházakra is jellemző volt. Példaként a Galagonya köz 4. sz. alatti favázás villa említendő,¹¹ amelynek bontásakor hasonlóan nagyméretű téglák kerültek elő, s a téglatáblák vastagsága szintén 18 cm volt.

4. kép. Kéttornyú favázás villaépület, Villasor 20., Schiller János, 1907

A színezés általában az architektúra „logikáját” követte (4. kép). A favázat mélyzöld vagy barna festéssel mázolták le, a téglá kitöltést vörös festéssel vagy fehér mészhabarcssal fedték, de gyakori volt a drapp és sárgaszínű vakolat is. A lábazat világosszürke vagy fehér habarcsot kapott, s díszítő szegély gyanánt az élére állított téglasor vörösén maradt. Az oromzati díszek fából készült szerkezetekhez, verandákhoz hasonlóan zöld vagy barna színt kaptak. Ritka volt a bonyolultabb színezés. Kivételt képez például a Szent Margit u. 4. épület oromzata, vagy a Villa sor 24. verandája.

⁹ Sobó Jenő: Középipítéstan. I.kötet. Országos Erdészeti Egyesület. Selmecbánya, 1898, 418.

¹⁰ Sobó i.m. 414.

¹¹ SL XXIV.9101.1892 tervező: Boór Ferenc, Boór Nándor, építtető: Wulf János.

Az oromzatok hangsúlyos dekorációt kaptak, a párkánydeszkák, ereszlécek, gerendavégek faragott-fűrészelt ornamentikái a tanult, ellesett minták alapján formálódtak, de akadtak olyan díszítőelemek, melyek a mesterember egyéni ízlésvilágát, gondolatait örökítették meg.

A túlnyúló szarufa- és gerendavégeket ívekkel, lépcsőzetes faragással „fogyasztották el”. Az oromzatok díszítéséhez tartoztak továbbá a hullámvonalban fűrészelt párkánydeszkák, amelyek találkozását általában oromdísszel, fűrészelt deszkalappal zárták. Habár a korabeli famegmunkáló eszközökkel, fűrészekkel nem jelentett akadályt az egyenes élek kialakítása, a díszítmények mégis csipkeszerű, hullámos-fodros kontúrvonallal készültek. Ennek oka nemcsak a kor ízlésének tudható be, hanem annak a gyakorlati megfontolásnak is, hogy a megfelelő helyeken való díszítéssel a faanyag esetleges hibái könnyebben „kijthetőek”, a további sérüléseket pedig kevésbé feltűnővé lehetett tenni.

Favázas verandák

A veranda átmenetet teremtett az épület és a kert természetes közege között, egyfajta önálló „kontrasztter” volt, szerencsésen ötvözve a kint és a bent előnyös tulajdonságait. Védelmet nyújtott a csapadéktól, tűző naptól, anélkül, hogy elvesztette volna a természettel, s a kerttel való kapcsolatot. Nyáron szellős teraszként, az év többi részében pedig télikertként hasznosították. Eltérő rendeltetése volt a főbejárat valamint a kert felőli oldalon elhelyezett verandának. Míg a főbejáratot magában foglaló szerkezet jórészt reprezentatív szerepet töltött be, addig a kert felőli építménynek inkább bensőséges, a családi élethez közelebb álló funkciója volt. Nemcsak a ház és a kert lágyabb átmeneteként működött, hanem a pihenés, szórakozás és az étkezés színteréül is szolgált. Nyári étkezőként rendszerint a konyha közelébe épült. A löveri életmódhoz olyan szorosan hozzátartozott, hogy akadt olyan változat, mely a teljes épület közel egyharmadát tette ki,¹² s a nyaralóház többi része (szoba, konyha, kamra) a veranda mellett valósággal eltörpült (5. kép).

¹² SL. XXIV. 8691. 1887. tervező: Boór Károly, építtető: Anderla Mária.

5. kép. Favázás nyaralóház az Alsólőverekben, Szegély út 38.

Veranda szerkezetek általános elhelyezési típusai (Összeadó és Kiegészítő formálás)

Háromnyílású oromzatos faverandák – nyeregtetős típus:

Schiller János 1884

1/3

Holzmüller Károly 1906

1/4

Schönmát János 1898

1/5

Schneider Márton 1884

1/6

Hónalei József 1872

1/7

Mark József 1886

1/8

Boór Gusztáv 1907

1/9

Reif Mihály 1894

1/10

Schiller János 1892

I./11

Boór Nándor 1906

I./12

Boór Gusztáv 1909

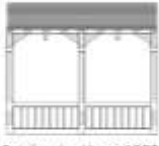
I./13

Hórvéd u. 32.

I./14

Félnyereg tetős verandák jellegzetes kialakításai:

Schärmár János 1895

II./1

Schärmár János 1882

II./2

Boór Nándor 1895

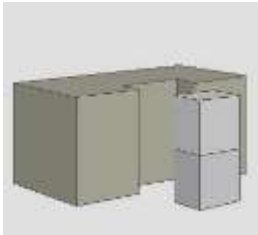
II./3

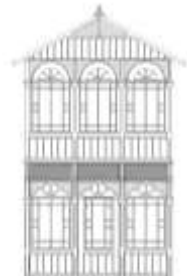
Schärmár János 1895

II./4

Függőleges elrendezésű összetett veranda szerkezetek

Schärmár Károly 1896

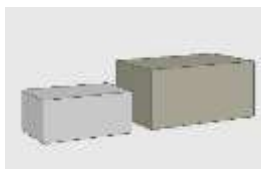

Boór Károly 1893

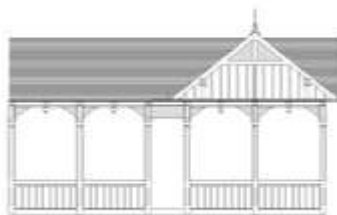

Schöberl Mihály 1903

Hosszanti elrendezésű, összetett veranda szerkezetek

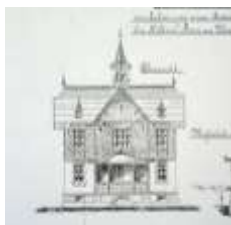

Schiller János 1895

Boór Károly 1887

Favázás emeletráépítések

Boór Károly, Villasor 15.
1895

Schiller János, Városligeti Villavendéglő
1895

Boór Nándor, Villasor 17.
1895

Európában a verandák elterjedéséhez nagyban hozzájárult az orvosok véleménye is, mivel egészségesebbnek vélték a régi sötét, zárt belvárosi lakásoknál. Pasteur kutatásainak köszönhetően 1870 után elterjedté vált az a szemlélet, hogy a nagy ablakokon beáradó napfény baktériumölő hatású, s meghonosodtak a levegő, a fény és tisztaság új normái. A verandák és tornácok ráadásul önálló zónát hoztak létre a ház és környezetének egymásra hatásából, lehetővé téve a természettel való összefonódás szabad és kötetlen formáját, és ennél fogva a faverandás épület az új életmód hirdetőjévé vált. Idővel a magára valamit is adó lövvertulajdonos verandával építette a házát, még az olyan nyaralót is, melynek stílusától ez teljesen idegen volt, erre példa Ullein József klasszicista stílusú villaterve faverandával.¹³

A nyitott alaptípus faoszlopai közé szabadon lehetett illeszteni levehető farácsokat, díszesen faragott deszkatáblákat, színezett üvegfelületeket, vagy nyílászárókat. A verandák szerkezete egyszerű rendszert mutatott; a nyílások elosztása, mérete az építészeti koncepció részeként sohasem volt túl bonyolult. Amitől igazán izgalmassá váltak, az az olyan apró részletekben rejlett, mint a rafinált gerendahornnyolás vagy az egyformára formált deszkalapok ritmusa, a különböző finomságú fűrészelt háromszöglapok, profilozott lécek, csúcsdíszek, fagombok. Ezáltal válhattak a 19. század értékes kézműipari alkotásaivá.

A soproni verandák korai típusa a kerti lakok elterjedésével, az 1860–1870-es években alakult ki. Jellemzője a nyitott, háromosztású, szimmetrikus formálás, a gazdagon megmunkált, faragott fa oszlopfejek, gyalult tartóoszlopok és a fűrészelt deszkabetétes mellvéd. A nyitott veranda-megoldás elsődlegesen Handler József terveiben szerepelt, aki következetesen csupán ezt az egy alaptípust alkalmazta.¹⁴ A teherhordó váz gerendatartókra támaszkodó oszlopszerkezetből állt. A veranda 1885-ben még ritkának számított a Lőverekben, ezt mutatja a korabeli házjegyzék, amelynek megjegyzés rovatában külön volt feltüntetve, ha egy-két házhoz ilyen építmény is tartozott. Szerkezetében később már kialakultak bizonyos változatok: nyitott és zárt típusok, földszintes és emeletes szerkezetek, valamint oldalaik száma szerint egy-, kettő-, vagy háromhomlokzatú verandák. A nyitott típus, a szellőző veranda, fokozatosan vált egyre zártabbá. Eleinte levehető farácsos panelek kerültek az oszlopok közé, később a hideg beálltával nyílásait bedeszkázták, vagyis „téliésítették”.

A tervek tanulsága szerint a nyolcvanas évek végéig alapvetően nyitott verandák készültek, s az 1890-es évektől terjedt el az üvegezett, eredetileg is zártra tervezett típus. Az üveg alkalmazásával a kelléktárba olyan új anyag került, ami alapjaiban változtatta meg a veranda funkcióját. A zárható, de napfényes helyiség – a benapozás előnyeivel és hátrányaival együtt – egész évben

¹³ SL. XXIV. 8723. 1887. tervező: Ullein József, építető: Gebhardt József.

¹⁴ pl. SL. XXIV.6500.1872. tervező: Handler József, építető: Krünert Károly.

használható, védett és hangulatos átmeneti teret hozott létre. Az osztott táblák könnyed raszterét színes üveglapok tették játékosná, s ez a kombináció vitathatatlanul dekoratívnak bizonyult. Épületfizikai szempontból a zárt veranda bejáratának optimális elhelyezése a ház ajtajához viszonyított legtávolabbi pont volt, ahol a két nyílászáró alaprajzi tengelye minimum derékszöget zárt be, s a légáramlat kellőképpen megtört.

A nyitott és egy zárt típus különös ötvözetét mutatja a Schneider Márton¹⁵ által tervezett „dupla veranda” A Balfi út 20. lakóépületének középtengelyébe helyezett kettős verandaépítmény matrjoska módjára foglalja magába a bejáratot. A külső szerkezet

24 m² alapterületű nyitott gerendaváz, gyalult, metszett elemekből, ez közrefogja a 6 m²-es belső üvegezett veranda konstrukciót, amely mint szélfogó öleli az ajtót.

A veranda mint a bejárhoz kapcsolódó előépítmény, átmeneti klímájú helyiség volt. Nem fűtötték, s ezzel az érzékeny faszerkezet kevésbé volt kitéve a váltakozó hőmérsékletből adódó károsodásoknak. A szerkezeten belül egyenlítődtött ki a fűtött helyiségek száraz-meleg, a külső tér párás-hűvös levegője. A zárt veranda fűtése egyrésztől nem volt gazdaságos, másrésztől viszont tűzveszélyessége miatt a magánépítési bizottság is szigorúan tiltotta. Sárossy József 1903-as esetéből¹⁶ kiderül, hogy verandájának engedély nélküli fűtéséért a rendőrségen kellett felelnie, s a szabálytalanul létesített fűtésű eltvólvítását személyesen a rendőrfőkapitány ellenőrizte.

Az alaprajzi elrendezéstől függően két jellemző oromzati megoldás alakult ki: a nyeregvetős és félnyeregvetős típusok. A nyeregvetős változatban az oromzat kiképzése a kompozíció hangsúlyos részét alkotja, a félnyeregvető alkalmazásánál viszont a díszek elmaradnak, vagy kevésbé szembetűnőek, s helyettük az eresz, oszlopfejezet, és a nyílások díszítése dominál.

A verandaszerkezet általában 0,6–1 m magas lábazatra épült, amelyre lépcső vezetett. A lépcsőkortlát fűrészelt deszkákból vagy kovácsoltvasból készült. Néhány esetben a lépcsőt fűrészelt mellvéd deszkázatú kisajtóval zárták¹⁷ A lépcső az épület lábazatához hasonlóan faragott kőből vagy téglából készült (később öntöttkő, beton). Az emeletes veranda már jóval összetettebb szerkezet, az alsó traktus általában zárt nyílászárókkal, a felső nyitott, erkély-jellegű kiképzéssel készült. A két szint nem alkotott közlekedési egységet, a veranda szintjeit földem szelte ketté. Az alsó szint – mint például a Boór Károly által tervezett kétszintes veranda (Villasor 24., 1893)¹⁸ esetében – előszoba volt, a második szint zárt szoba.

¹⁵ SL. X.25/909/ tervező: Schneider Márton, építtető: Töpler Kálmán.

¹⁶ SL. X.110/903 tervező: Boór Károly, építtető: Sárossy József.

¹⁷ SL. XXIV.8631.1886. tervező: Markl József, építtető: Thirring Ferdinánd; SL.XXIV.8515.1885., tervező: Markl J., építtető: Weiss József.

¹⁸ SL. XXIV.9316.1893 tervező és építtető: Boór Károly.

A faoszlopok egyes gerendákat vagy gerendasorokat támasztottak alá, s négyszögletes keresztmetszettel készültek. Az oszlopok függőleges tagolásában finoman elkülönültek a lábazat, a törzs és fejezet egyes szakaszai. A lábazat – a mellvéd magasságában – az oszlop teljes magasságának egyharmadát tette ki, s hornyolással formálták. A talp rögzítésére a legegyszerűbb eljárás a küszöbfába való csapozás volt. Ez gyakori megoldásnak számított, annak ellenére, hogy a ferde dúccokkal bekötött változat nagyobb stabilitással bírt. Az oszloptörzs egyenesre gyalult oldalain faragások nem voltak, azonban igen elterjedt az oldaléleinek felfelé mélyülő hornyolása. Ez az eljárás az oszlopot optikailag karcsúbbá tette, anélkül hogy gyengítette volna a szerkezetet. Az oszlopok elvékonyítása (entázis) Sopronban több példán is nyomon követhető. Az oszlopfejezetek a faragott hónaljfákból alakultak ki, melyek az oszlop felső végének bekötésére szolgáltak. Az oszlopfej a vízszintes koszorúgerendába csapozással került, amit kettő vagy négy hónaljfával rögzítettek. Az oszlopközök feszítávolsága átlagosan 0,8–1,5 méter volt. A közöket 0,8–1 m magasságban vízszintes kötőgerendák, mellvédgerendák kapcsolták össze, melyeket néhány esetben (például a Villasor 30. esetében) dúsan tagozott lécek burkoltak.

6. kép. Díszes ötosztatú, üvegezett-farácsos veranda szerkezet, Villasor 8.

Az üvegezett, vagyis a nyílászárókkal és üveggel kiegészített faváz, az üveg tömegcikké válásával vált egyre gyakoribbá, majd teljesen általánossá (6. kép). A lövéri verandatípusok üvegezését sűrű osztások tagolták, s ezekbe 1–1,2 mm vastagságú táblát helyeztek. A vékony üveg használatát egyrészt kedvezőbb ára,

másrészt a vasalatokra jutó kisebb terhelés indokolta. A verandák utólagos beüvegezésekor problémát jelenthetett az időközben összeért faszerkezet elemeinek vetemedése, azonban a nyílások további alakváltozásától nem kellett tartani. A nyílászáró-kereteket könnyen elkészíthető egyszerű díszítéssel, vékony deszkalapokkal látták el, amiket változatos módon, lombfűrészelt ornamentikával dekoráltak. A hullámzó, íves keretek, kör- és rombusz áttörések jellegzetes kialakítási módnak számítottak.

Az engedélyezési terveken a faverandák ábrázolása olyan léptékű volt, hogy azokon a szerkezeti vonatkozások nem jelentek meg. A főbb méreteken kívül sem kiviteli, sem részlettervek nem voltak, ami érthető is, hiszen a kor építő- és ácsmestereinek szakmai tudása ilyen részletterveket nem kívánt. Vagyis a tervrajz alapján a veranda konkrét adottságait, méreteit, a szerkezet anyagát, kötéseit, teherbíró képességét az ácsmester állapította meg.

A verandaépítés technológiai sorrendjének legvégző fázisaként készültek el a díszítőszerkezetek. A veranda pontos méretei csak az ácsstéren alakultak ki – miután a kész házhoz illesztették a szerkezetet – így csak a helyszíni összeállítás után, a szerkezet méreteinek ismeretében fogtak hozzá a fűrészelt-faragott deszkák elkészítéséhez. A mellvéd-deszkák és az oromzatok fűrészelt elemei gépi előregyártással, asztalos műhelyekben készültek. Az ívelt mintákat, zárt görbéket kanyarító- (dekopír) fűrész-géppel alakították ki. A helyszínen összeállított deszkázatot végül mélyzöldre vagy sötétbarnára, ritkábban világosszürkére vagy törtfehérre mázolták.

A kerti faházak romantikája a belvárosi házakba is beköltözött. A kő- és téglaházak kerti homlokzataihoz díszesen kiképzett faverandákat, pergolákat illesztettek. A kávéházak, vendéglők teraszait, bejáratait is előszeretettel alakították át zárt verandává.

A zöldövezeti faépületek, és építészeti részletek megóvása

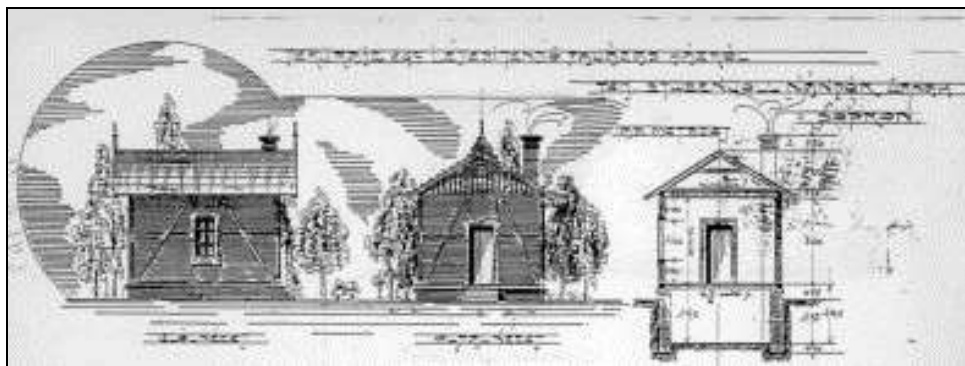
A 19. századi faépítészet – mindezülig egyedülálló mértékű – hazai fellendülését összetett folyamatok idézték elő. Habár a korabeli faépítészet erőteljesen kötődött egy-egy népszerűbb stílusirányzathoz, a fellendülés okai egyedül mégsem ebben keresendők. A társadalmi-gazdasági tényezők, valamint a faipar fejlődésének szerencsés egybeesése kellett ahhoz, hogy a fa az olyan feltétlenül szükséges alkalmazási területeken kívül is, mint a tető- vagy födém szerkezetek, kiemelkedő mértékben és mennyiségben kerüljön felhasználásra az építészetben.

A faépítészet a város teljes területén szinte egységesen fejlődött: míg a környező gyümölcsöskertekben deszkaoromzatú villaépületek, nyári lakok és faverandák szerkezetében volt jelen, addig a belváros kő és téglaházainak lábainál áramlott a városi térbe a faművesség 19. századi irányzata. A belvárosi üzletsorok faportáljai és pavilonjai épp olyan nagymértékben járultak hozzá a város arculatának historizáló képéhez (s épp oly mértékben emelték Sopron

építészeti kvalitását), mint a külváros zöldövezeteinek nyaralóépítésze. Miként a faépítészet jelenléte felértékeli a Lővereket, hasonlóképpen a Várkerület faportáljai is Sopron meghatározó építészeti jelenségei, s – ha a szerkezetüket már nem is lehet – karakterüket szintén védelem illeti.

A fa építőszerkezetek dekoratív használata a 19. század második felében, valamint a századforduló idején vált jellemzővé, sajátos karakterrel gazdagítva Sopron kereskedelmi és pihenőövezeteinek arculatát. A díszítő jellegű faépítészeti megoldások e kor építészetének értékes mementói, épp ezért védelmük és dokumentálásuk különösen fontos. A kutatás során az általános faépítészeti szakirodalommal párhuzamosan folyt a helytörténeti gyűjtemények speciális szempontok szerinti feldolgozása. Elsősorban a városi levéltár és az egyetemi központi levéltár faépítészeti vonatkozású dokumentumainak, tervrajzainak rendszerezésére, azonosítására került sor, mely során a kutatás elnyerte a Soproni Levéltár támogatását. A gyűjtőmunka részeként a faépítészeti témához kapcsolódó archívumok feldolgozása, digitalizálása is megtörtént. Emellett folyt a meglévő építészeti emlékek összeírása és helyszíni dokumentálása, melynek legfontosabb célja – a jelenlegi állapotok felmérése mellett – a hiányok, sérülések feltárása, valamint a védelem és rekonstrukció előkészítése.

A fa alapanyagú szerkezetek az épületek legkönnyebben sérülő részei, s nem csupán a faanyag természetes – biotikus és abiotikus – károsítói miatt vannak fokozottabb veszélynek kitéve, hanem a változó ízlés, helyi építési szokások következtében is. A könnyen átalakítható és elbontható szerkezetek azonban nemcsak egy-egy különleges esetben őrizték meg eredeti felépítésüket, hanem bizonyos területeken, mintha csak egy életmódot konzerváltak volna, egységesen változatlanok maradtak. S tekintve az elmúlt évszázad jelentős történelmi, építészeti és társadalmi változásait, ez az állandóság a fa épületszerkezetek esztétikai minősége mellett, etikai értékeire is rámutat. A nagyobb összefüggő alkotások, úgymint a lőveri terület nyaralóépületei, e szempontok szerint is kiemelt jelentőségű emlékeknek tekintendők.

A történeti faépítmények megőrzésére vonatkozó nemzetközi alapelvek szerint védelem illeti meg a történeti városrészekben található, valamint a kultúrtörténeti és építészettörténeti szempontból jelentős fa építőszerkezeteket. A faszervezetek alkalmazásának legfontosabb időszaka a gépiesített termeléshez, a faipari- és asztalos-üzemek megjelenéséhez köthető, s mivel a gazdagon díszített ács- és épületasztalos munkák a 19. században és a századfordulón történt technológiai fejlődés jellegzetes alkotásai, ezért ipartörténetileg is jelentősek. A faépítészeti részletek alkalmazása és kulturális sokrétősége egyaránt rámutat arra a problémára, amit a még meglévő részletek esetleges elvesztése okozna. Az eltérő fizikai állapotban lévő szerkezetek, töredékek dokumentálása és védelme így több szempontból is indokolt.

Az eredeti szerkezetek száma aggasztó mértékben csökkent az elmúlt évtizedekben, még annak ellenére is, hogy értéküket maguk a városlakók és a városvezetőség is lassan felismerte, s védelmüket elvben fontosnak ítélte. A zöldövezeti faépületek eltűnésének egyik tipikus módja, amikor a folyamatos bővítések és átépítések során az eredeti fakonstrukció helyére téglafalazat kerül, s az épület arányainak megtartása mellett teljes mértékben elveszíti régi fa alkotóelemeit. A szerkezet teljes cseréje történt: például a Hubertusz vagy Hajdvogel-ház esetében. Ez utóbbi épületnél a pince szintjéig lebontották a fachwerk szerkezetet, majd megtartva az épület eredeti formáját, téglafalazattal építették újra, ami egyáltalán nem pótolja a veszteséget. A faépületek pusztulásának oka tehát – paradox módon – éppen az, ha az épület jó helyen van, jól működik, kiváló adottságai vannak, mert ilyenkor úgymond „tartóssá kell tenni”, ami azt jelenti, hogy el kell bontani, s a bevált formát jobb esetben megtartva, téglából vagy más újra kell építeni. Ez a lehető legnagyobb óvatlanság, amit faépületekkel tenni lehet.

A fa mint építőanyag, rendkívül hálás matéria, de érzékeny is egyben. Sérülékenysége folytán más építési technikát, különös odafigyelést igényel. A faépületek természetes, fizikai, avulása nagymértékű, mivel könnyen károsodó anyag, s folyamatos gondozás híján hamar pusztulásnak indul. Emellett számottevő a régi faépületek társadalmi, erkölcsi sorvadása is, hiszen napjaink életmódjának, lakóigényeinek ezek már nehezen felelnek meg. A Virág völgyi faházak, faverandás kerti házak csak ideig-óráig őrizhetők meg (7. kép). Napjainkra mindössze egy-két ház, s tucatnyi korabeli dokumentum maradt hírmondóul (8. kép), s a régi kertes övezet jellege lassan homályba vész.¹⁹ Természetesnek is tekinthető ez a folyamat, mégis lesújtó, ahogy a kopott fakunyhók és az emeletes nyaralók kontrasztja építészeti szétzilálja a területet.

¹⁹ Varga Imréné: „Annyi szépséget a városkörnyék egyetlen része sem rejt magában, mint a Virág völgy.” Adatok a terület történetéhez. SSz. 53 (1999), 30–44.

8. kép. Kerti ház terve. Wildzeisz János, Csalogány köz 33., 1910.

A löveri területek jellege valamelyest szabályozottabb keretek között formálódik. Az elmúlt években szerencsésnek mondható tendencia indult meg, ami a régi löveri értékek felelevenítését célozta meg. Az újfajta szemlélet elterjedésében nem kis szerepe volt a helyi műemlékvédőknek, és „löverrajongóknak”. Az 1992-ben megalkotott helyi építési szabályzat eredménye napjainkban érik be. A kilencvenes évek villaépítési lázában még súlyos károkat okoztak a terület új, tehetős lakói. Az évtized végére azonban lassan megálltak a rombolások s cserébe a helyi jelleget tiszteletben tartó új löverházak jelentek meg. Napjainkban kezd felértékelődni az a 19. századi szemlélet, ami egykoron az egészséges ház és a faépítészet fogalmát oly szorosra fűzte.

A helyi védelem mellett elkötelezett szakembereknek – Winkler Gábor²⁰ és Kubinszky Mihály építész-professoroknak²¹ – köszönhetően a löveri favázás épületek, s díszítményeik sorsát folyamatos figyelem övezi. A szerkezetek jellegzetességeinek, részleteinek felmérése, dokumentálása is folyamatban van. Megóvásuk nehézségét azonban az eredetileg nyaralásra, pihenésre, használt épületek ún. erkölcsi avulása jelenti. A hosszú távú tartózkodásra nem alkalmas házak fenntartása gyakran nehéz kötelesség. A város más, kevésbé védett területein ilyen esetben a tulajdonos az egyszerűbb megoldás mellett dönt, s az épület teljes elbontása után a régi helyére a mai komfortfokozatnak megfelelő lakóházat épít. Ez a szemlélet sajnos komolyan megtizedelte a Virágvölgy favázás téglaházait, amelyek közül a legutolsót épp az elmúlt évtizedekben bontották el. A pincésziget eltisztított eredeti szerkezet helyére új ház épült, s noha a tulajdonos a régi épületforma megtartására kötelezték, a látvány mégsem pótolhatja a veszteséget. A Virágvölgyben még számos kisépítmény, faverandás

²⁰ Winkler Gábor: Löverek, löverházak Sopronban. In: Vadas Ferenc (szerk.) Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Budapest, 2004, 379–397.

²¹ Kubinszky Mihály: A régi soproni Löver. Tatabánya, 2005.

ház található, amelyek megóvásához, a löveri minta alapján kidolgozott helyi szabályzat szolgálhatna alapul.

A meglévő faépítészeti emlékek eszmei értéke történeti feltárással, fizikai értéke pedig gondos felújítással, karbantartással növelhető. A régi fűrészelt deszkadíszek, ablakkeretek, falépcsők és faverandák együttesen védendőek környezetükkel, beleértve a teljes házat, melynek részeit alkotják. A veszélyeztetett faházakat első lépésben láthatóvá, könnyen megközelíthetővé kell tenni, mert ha környezetük megtisztul, több figyelem fordul a karbantartásra is. A helyi védelem az építmények jellegzetes tömegére, tömegkapcsolataira vonatkozik, valamint kiemelt jelentőségűnek ítéli az alábbi szempontok szerinti védelmet: épület kapcsolata a verandával, terasszal, az eredeti arányok és formák megőrzése, az oromzati fűrészelt deszkadíszítések, és a kerítések és kapuk védelme. Az épületek az előkert irányába nem bővíthetők. A meglévő, jellegzetes kerítés, előlépcső, belépő, tereplépcső egészében és részleteiben is megőrzendő, eredeti formában helyreállítandó, illetve a meglévővel harmonizáló módon kiegészítendő. A szaletlik, kútházak, védőépítmények egésze és részletei védendőek.

A régi faszervezetek megóvásához mindenekelőtt szükséges felismerni azok helyi értékét. A változatos példákat lehetőség szerint meg kell őrizni, hogy tanulsággal szolgáljanak az új építészeti megoldások kidolgozásában. A faépítészeti részletek sokszínűségét, a fafajták és -kötések jellegét is ővni kell, pótlásukkor az eredeti állapothoz méltóan kell eljárni.

KUBINSZKY MIHÁLY | Elmaradt építkezések Sopronban